

JANUSZ MARIAŃSKI

Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie
e-mail: januszm@kul.lublin.pl
ORCID: 0000-0002-0620-8000

Młodzież polska na religijnych i moralnych rozstajach

Józef Baniak, *Religijność i moralność młodzieży polskiej w latach 1956–2018 na tle przemian cywilizacyjnych i społecznych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Nauk Społecznych i Humanistycznych UAM, Poznań 2022, ss. 986.

W życiu codziennym i w strukturach pośrednich społeczeństwa odbywa się proces komunikowania moralnego według różnorodnych reguł moralnych (indywidualizacja i pluralizacja moralności), a procesom rozkładu tradycyjnych norm moralnych (najczęściej o proveniencji religijnej) towarzyszy swoisty proces remoralizacji, dokonujący się według różnych schematów interpretacji życia. Zmieniają się wartości i normy, nie tylko te szczegółowe, ale i ogólne oraz ich hierarchie. W społeczeństwach postmodernistycznych (ponowoczesnych) upowszechnia się przekonanie, że wszystkie postawy są jednakowo dobre, są usprawiedliwione w imię szacunku, dla wymogów pluralizmu społeczno-kulturowego i tolerancji.

W rzeczywistości społecznej różnie kształtuje się respektowanie wartości i norm religijnych i moralnych oraz wzorów zachowań. Dzięki nim jednak człowiek łatwiej odnajduje siebie w świecie materialnym, psychicznym, społecznym i duchowym. Z funkcjonalnego i empirycznego punktu widzenia można powiedzieć, że normy religijne, moralne i społeczne zanikają z chwilą utraty swoich funkcji lub gdy nie są przestrzegane. Na ich miejsce pojawiają się nowe wartości i normy, zabezpieczające w odmienny sposób porządek i ład społeczny. Nie przeczy to temu, że

istnieją wartości i normy trwałe, o charakterze obiektywnym, nienegocjowalne, swoiste pewniki moralne.

W określonym kontekście społeczno-kulturowym tworzą się różnorodne normy odnoszące się do określonej dziedziny postępowania. Normy wskazują nie tylko na pewne *tabu* i pewne wymagania, ale określają przyzwolenia (co czynić można, ale się nie musi) i preferencje (jak postępować wzorowo czy heroicznie, ale nie można tego oczekiwać od każdego). Istnieją także różnice w poglądach ludzi w odniesieniu do zasad etycznych. Ludzie faktycznie przyjmują różne, treściowo odmienne zasady jako naczelne normy moralności (podstawowe orientacje moralne).

Niektórzy negują w ogóle istnienie obiektywnej prawdy, która byłaby niezależna od poznającego podmiotu. Dochodzi do zaprzeczenia absolutnego charakteru wartości moralnych i powszechnej ważności norm. Niekiedy podkreśla się, że zaobserwowane różnice w moralności, określane jako permissywizm i relatywizm moralny, odnoszą się raczej do konkretnych reguł i praktycznego postępowania, będących zastosowaniem ogólnych zasad etycznych do szczegółowych dziedzin życia, nie zaś do fundamentalnych wartości i norm moralnych odnoszących się do życia indywidualnego i społecznego.

Procesy przemian wartości i norm, typowe dla krajów wysokorozwiniętych gospodarczo, powoli zaznaczają się również w społeczeństwie polskim. W warunkach radykalnych zmian społecznych pojawiają się różnego rodzaju kryzysy tożsamości osobowej – indywidualnej i społecznej (grupowej). W odniesieniu do kryzysu tożsamości indywidualnej wskazuje się na deficyt wyrażający się w nieadekwatnej definicji siebie i w braku przywiązania do określonych wartości i celów. Deficyt tożsamości jest typowym zjawiskiem charakterystycznym dla młodzieży, która wchodzi w dorosłe życie. Z jednej strony kwestionuje ona swoją dotychczasową tożsamość (pożegnanie z dzieciństwem), z drugiej zaś kwestionuje zastany świat wartości ludzi dorosłych. Niekiedy towarzyszy temu zjawisko anomii. Konflikt tożsamości oznacza współistnienie wielości definicji własnego „ja”, wewnątrznie niespójnych, a nawet wzajemnie sprzecznych.

Zmiany w wartościach i normach oraz wzorach zachowań religijnych i moralnych dokonują się ustawicznie, zwłaszcza w środowiskach młodzieżowych. Można je śledzić „tu i teraz”, w danym okresie i w danym środowisku, albo w skali całego kraju, ale można podjąć jeszcze większy wysiłek badawczy i prześledzić te zmiany w dłuższym okresie czasu. Taką próbę podjął prof. Józef Baniak, który wykonał pracę nie na miarę jednego badacza, ale jednej lub dwóch instytucji. Recenzowane studium socjologiczne jest dość obszerne. Sama bibliografia obejmuje ogromny materiał, w sumie około 1500 pozycji książek i artykułów naukowych. Bibliografia jest dobrana w sposób prawidłowy i nad wyraz wystarczający, ale można by jeszcze wskazać na pewne pozycje książkowe czy artykułu, które warto byłoby uwzględnić w tym opracowaniu.

Całość opracowania składa się z dwunastu rozdziałów. Każdy z nich jest prawidłowo ustrukturalizowany, zakończony syntetycznym podsumowaniem. Opracowanie otwiera bardzo ważny „Wstęp” i zamyka podsumowujące wyniki analiz socjologicznych „Zakończenie” oraz „Bibliografia”. Rozdział teoretyczny stanowi bardzo dobry kontekst do rozważań empirycznych (rozdziały II–XII). Studium socjologiczne prof. Baniaka nie jest swoistą fotografią *hic et nunc* młodego pokolenia Polaków, lecz „długometrażowym filmem”, w którym przed oczami czytelnika przesuwają się zmieniające się od 1956 roku w naszym kraju aksjologiczne orientacje religijne i moralne młodzieży. Z socjologicznego punktu widzenia ujmuje się religijność i moralność jako zjawisko społeczno-kulturowe, tj. jako fakt społeczny ujawniający się w świadomości oraz w życiu jednostek i grup społecznych. Oznacza to, że socjologia zajmuje się religijnością i moralnością, o ile przejawiają się one w komunikacji międzyludzkiej, w interakcjach i w życiu grup społecznych. Z pewnością nie zajmuje się teologicznymi aspektami życia religijnego ludzi wierzących.

W warunkach radykalnych zmian społeczno-politycznych, gospodarczych i społeczno-kulturowych, zwłaszcza po 1989 roku, młodzież polska stoi na swoistych rozstajach wartości i norm religijno-moralnych oraz wzorów zachowań. Orientacje aksjonormatywne zmieniają się na ogół powoli, według logiki „długiego trwania”, zwłaszcza zmiany o charakterze fundamentalnym dokonują się powoli. Warto było zdiagnozować, interpretować i wyjaśniać postawy i zachowania młodzieży, a także – jak to uczynił Autor – postawić pytanie, co w okresie ponad 60 lat zmieniło się i w jakim kierunku te zmiany dokonywały się i będą dokonywać w przyszłości? Czy te zmiany w uznawanych wartościach i normach religijno-moralnych oraz autorytetach urzędowych i osobistych miały charakter ilościowy, czy też jakościowy? Co jest inne, a co jest elementem kontynuacji?

Porównanie danych empirycznych z lat 1956–2018 dało podstawy do wnioskowania na temat dynamiki orientacji aksjonormatywnych i wzorów zachowań w życiu młodzieży polskiej. Książka jest podsumowaniem bardzo wielu wyników badań socjologicznych nad religijnością i moralnością młodzieży, uzyskanych w ośrodkach naukowych świeckich i kościelnych. Socjologiczna analiza religijności i moralności młodzieży polskiej uwzględnia nastawienia badanych młodych Polaków wobec religii rzymskokatolickiej i Kościoła katolickiego w okresie około 60 lat. Autor stawia pytania, jak kształtowała się religijność i moralność w postawach, przekonaniach i zachowaniach oraz w jakim stopniu była ona zgodna z wymaganiami i oczekiwaniami religijnymi i etycznymi Kościoła instytucjonalnego, w jakim zaś stopniu od nich odbiegała? Konstatuje on wiele przejawów trwałości, ale przede wszystkim zmienność przejawiającą się z jednej strony w kwestionowaniu lub negowaniu obiektywności posłannictwa religijnego, tradycji i autorytetu Kościoła, z drugiej zaś na wyborze własnego światopoglądu, opartego na subiektywnych opcjach, legitymizacji i racjonalizacji.

Młodzież ze szkół gimnazjalnych, a zwłaszcza ze szkół ponadgimnazjalnych, znajduje się w fazie kształtowania swojej młodości, częściowo uniezależnia się od rodziny pochodzenia, jej niektóre zainteresowania i działania przenoszą się poza rodzinę. Rozpoznaje ona już dokładnie swoje perspektywy życiowe, a równocześnie coraz wyraźniej ustala swoją hierarchię wartości i norm oraz autonomię moralną. Następuje także zachwianie, a niekiedy i rozpad ukształtowanych w rodzinie wartości i norm, które w coraz mniejszym stopniu wpływają na postępowanie jednostek. Młodzież wykazuje skłonność do negocjowania tradycyjnych wartości obowiązujących w rodzinie i społeczeństwie oraz do ulegania wartościom lansowanym przez nowe nurty ideowe charakterystyczne dla społeczeństw ponowoczesnych i pluralistycznych.

Recenzowane studium socjologiczne dokumentuje zmiany w orientacjach aksjonormatywnych młodzieży polskiej. Jest ono niezwykle ważne dla tych socjologów, którzy próbują odczytywać i rozumieć zmiany wartości i norm w świadomości młodzieży, ważne zarówno dla socjologów religii, jak i socjologów moralności oraz socjologów wartości. Będzie ono stanowić bez wątpienia ważny punkt odniesienia do socjologicznych analiz religijności i moralności młodzieży polskiej w trzeciej dekadzie XXI wieku i w latach następnych. Z socjologicznego punktu widzenia charakterystyczna jest tendencja do kształtowania się postaw selektywnych wobec religii i moralności religijnej, związana z procesem indywidualizacji i prywatyzacji oraz subiektywizacji posłannictwa religijnego. Zmierza to wszystko do powstawania i rozwoju religijności sprywatyzowanej, zderegulowanej, sfragmentaryzowanej, niepewnej, labilnej, rozproszonej, ulotnej, bezobjawowej, zmutowanej, synkretycznej, pozakościelnej, dyfuzyjnej.

Nie sposób prezentować w krótkiej recenzji ustalenia empiryczne w zakresie orientacji aksjonormatywnych młodzieży, ale w książce prof. Baniaka jest wiele fascynujących ustaleń, potwierdzających konstatacje innych socjologów, jak i nowe, wynikające z analiz socjologicznych przeprowadzonych przez Autora tego opracowania. Ukazany świat wartości, norm i wzorów zachowań mógłby być – do pewnego stopnia – jeszcze uzupełniany przez przywoływanie innych badań empirycznych. Nie byłoby to łatwe zadanie, bowiem wiele wyników badań empirycznych zostało opublikowanych w czasopismach o zasięgu lokalnym (np. w rocznikach teologicznych niektórych diecezji polskich) lub pozostają one w archiwach uniwersyteckich. Nie jest to zresztą konieczne. Zebrany przez prof. Baniaka ogromny materiał empiryczny dokumentuje bardzo dobrze trajektorie zmian w świadomości młodzieży polskiej.

Recenzowane studium socjologiczne ukazuje bardzo dobrze procesy odchodzenia od religijności kościelnej i tradycyjnej moralności o zabarwieniu chrześcijańskim, w mniejszym stopniu konstatuje problemy kształtowania się nowej, niekoniecznie zawsze laickiej moralności i pozakościelnej religijności, w miejsce kwestionowanych wartości i norm. Zwłaszcza świadomość moralna młodzieży

w odniesieniu do małżeństwa i rodziny, mimo ogólnej aprobaty rodziny jako wartości ogólnej, ulega procesom pluralizacji, indywidualizacji i relatywizacji. Wyraźnie słabnie rygoryzm w kwestiach związanych z moralnością seksualną. Nie na wszystkie pytania można było uzyskać adekwatne odpowiedzi, niemniej ich poszukiwanie ma doniosłe znaczenie dla zrozumienia siły i charakteru religijności i moralności młodzieży polskiej. Ważne są podsumowania poszczególnych rozdziałów, a nawet paragrafów, w których zaakcentowane są najważniejsze konstatacje dotyczące danego wymiaru religijności czy moralności.

Recenzowana książka nie obejmuje, co zrozumiałe, wszystkich aspektów wartości i norm, autorytetów osobowych czy form aktywności religijnej młodzieży. Pewne dziedziny spraw zostały potraktowane szerzej, inne w węższym zakresie. W przyszłości mogą zmieniać się nie tylko same wartości życiowe i normy oraz autorytety, ale także struktury i hierarchie tych orientacji aksjonormatywnych. W związku ze zmieniającymi się uwarunkowaniami społeczno-kulturowymi i społeczno-polityczno-gospodarczymi mogą zyskiwać na znaczeniu jedne wartości, tracić inne, powstawać nowe wartości, lub zupełnie znikać inne. W książce została zaprezentowana bardzo bogata paleta wartości i norm w świadomości ludzi młodych w Polsce. Socjologowie i psychologowie powinni dalej monitorować procesy przemian aksjonormatywnych w środowiskach młodzieżowych.

Profesor Józef Baniak wybrał określoną rzeczywistość społeczną jako przedmiot badań i analiz socjologicznych, obraca się konsekwentnie w ramach przyjętych przez siebie założeń teoretycznych i szczegółowych dyrektyw metodologicznych. Starał się te założenia precyzyjnie określić, doprecyzować i być wiernym przyjętej przez siebie metodzie analiz socjologicznych. Zdiagnozowane postawy i wzory zachowań młodzieży mają już dzisiaj do pewnego stopnia wartość historyczną (socjolog jako „historyk krótkiej perspektywy”). Udało się jednak uchwycić profil tych postaw i wartości w świadomości badanych osób z lat 1956–2018.

Książka prof. Baniaka ukazuje nie tylko przekrój religijności i moralności „tu i teraz”, ale także ich dynamikę, zwłaszcza po 1989 roku. Cenne jest zasygnalizowanie tendencji i kierunków przemian. Jeżeli te tendencje mają w pewnej mierze charakter negatywny, a w niektórych przejawach nawet kryzysowy z punktu widzenia religijności kościelnej i moralności religijnej, to jednak wobec wielu innych przejawów dostrzega się także niewielkie pozytywne zmiany. Zauważa się między innymi wzrost tendencji do szukania w religii ostatecznych uzasadnień ocen, norm i wartości moralnych, wzrost akceptacji tolerancji i poszanowania godności drugiego człowieka.

O religijności i kościelności polskiej młodzieży gimnazjalnej, licealnej i akademickiej czytamy w „Zakończeniu”, że „była w tym okresie mało stabilna, a bardziej zróżnicowana pod wpływem różnych czynników. Świadomość kościelna znacznego odsetka tej młodzieży odbiegała znacząco od oczekiwań Kościoła, mieściła się na granicy wskaźników średnio znaczących, a u innego odsetka była

tak niska, że wskazywała na zanikanie u nich tożsamości kościelnej. Pełną świadomość kościelną, widoczną zarówno od strony teoretycznej, jak i praktycznej, dało się badawczo dostrzec jedynie u niespełna połowy populacji badanej młodzieży szkolnej i akademickiej, chociaż i ten wskaźnik nie był stabilny w całym okresie uwzględnionym w analizie. Jednak wszyscy respondenci, ci, którzy akceptowali Kościół i jego wielostronną aktywność w społeczeństwie, jak i ci, którzy go nie akceptowali i krytykowali tę jego aktywność, wskazywali na liczne różnej wagi wady i braki w jego funkcjonowaniu, a także na konieczność zmian w jego strukturach i funkcjonowaniu, mając na uwadze inne warunki życia ludzi, w których będzie musiał odnaleźć miejsce dla siebie i dla swojej misji religijnej i społecznej” (s. 879).

Można by dyskutować nad niektórymi szczegółowymi kwestiami dotyczącymi operacjonalizacji pojęć, interpretacjami wyników czy sformułowanymi uogólnieniami, ale nie sądzę, by podważało to wiarygodność uzyskanych wyników empirycznych i opartych na nich uogólnionych wnioskach. Recenzowane opracowanie jest nieco lepsze w warstwie diagnostyczno-interpretacyjnej niż wyjaśniającej. Ma ono charakter teoretyczno-empiryczny. Pośrednio wskazuje także na ważne sektory wychowania. Socjolog rejestruje to, co ludzie myślą, czego doświadczają, co robią, co posiadają i co cenią, ale wartości mają także charakter normatywny i powinnościowy, wskazują na pożądany społecznie sposób myślenia, właściwy sposób postępowania w relacjach z innymi, społecznie ceniony kształt i formy ludzkich działań i wyborów.

Dystans między tym, co jest, i tym, co być powinno, stwarza ważne pola dla działalności wychowawczej w środowiskach młodzieżowych. Poprzez rzetelną diagnozę przemian religijno-moralnych tak jednostek, jak i całych zbiorowości, ukazywaną na tle kontekstu przemian społeczno-kulturowych współczesności, a nawet pewną prognozę tych przemian, badacz społeczny może pomóc Kościołowi, a także duszpasterzom w odczytywaniu i zrozumieniu „znaków czasu”. Stanowi z pewnością pewne wyzwanie dla Kościoła katolickiego w naszym kraju, ale to już jest inny problem.